

„A falu jegyzője” mondatairól (jellemeiről, cselekményeiről, etc.)

— középpontosítás —

[A falu jegyzője]

Óvás: „5.2 A regényben nincs Julien
Sorel, naplemente, igazság:
a regényben mondatok vannak.”

(Németh Gábor)

Egy minden középpontjától megfosztott struktúra ma még magát az elgondolhatatlant jeleníti meg — írja Jacques Derrida. „Tehát mindig azt gondolták, hogy a középpont, amely per definitionem egy, a struktúrát irányítva a struktúrában pontosan azt konstituálja, ami kitér a struktúralitás elől. Ezért lehetett a struktúra klasszikus elgondolása szerint a középpontot paradox módon a struktúrán *belül* és a struktúrán *kívül* egyaránt kimondani. A középpont a totalitás középpontjában foglal helyet, mivel azonban e középpont nem az övé, a totalitás *középpontja másutt van*. A középpont nem középpont.”

Ezért, és így.

Wéber Antal, aki azon kevesek közé tartozik, kik megpróbálnak ellentállni az irányregény fogalmának, a Regényhősök „A magyar ugaron” című, A falu jegyzője 1974-es kiadásában (hogy pontos legyenek: és A 19. századi regénytípus magyar változata címmel az Ábránd és valóságban) olvasható tanulmányának utolsó bekezdésében a mű fontosságáról beszél: „Számunkra már aligha kétséges, hogy nem a művészi szándék, az aktuális tendencia, hanem az eredmény, a műalkotás a fontos”.

Gyaníthatóan ezen okból számos poétikai megjegyzése között egy régi előítélettel is le szeretne számolni. Az előítélet — amit számtalanszor leírtak már, sőt tankönyvi igazság is lett — szerint „Eötvös e regénye, nehézkes stílusa s kivált hosszadalmas körmondattai miatt

nem tudott népszerűvé válni”. Wéber tehát szándékához híven legelőbb bizonyos újraértékelését adja Eötvösnek; regényeit a magyar irodalom fejlődésének egy, igaz folytatásra nem talált, *lehetőségeként* mutatja meg, kontrasztban a Jósika-féle romantikával illetve Jókaiival. „A magyar irodalomban a Jósika-féle romantika fogadtatta el az olvasóközönséggel a regény műfaját, s a felkeltett érdeklődést Jókai művészete tudta továbbfokozni a meglehetősen egynemű ízlés jegyében. Jókai sikeresen őrizte meg a romantika különösen a szélesebb olvasóközönség körében legvonzóbb vonásait [...]. Ebben a vonulatban Eötvös regényei epizódot jelentenek, noha ígéretesebb, átfogóbb, termékenyebb művészi koncepciót.”

Majd eme értékelésvázlatot követi a tulajdonképpeni leszámolás első lépése, a regény stílusának minősítése nem fogyatékosnak (hisz „valószínűtlen, hogy a kor átlagszintjéhez képest jó stiliztának bizonyuló író (*A karthausi*) néhány esztendő múltán elveszítse ebbéli képességeit”) mintsem az eddigőtől radikálisan másnak, elkülönülőnek. Másnak, mert *A karthausi* és *A falu jegyzője* között műfajilag hihetetlen távolság van: a második regényt gyökeresen új nyelv és műfaj jellemzi — a szerző változtat eddigi írásmódszerén egy irodalmon kívüli, külső motiváció által inspirálva. „Az a jellegzetes reformkori gondolkodás, amely a művészi alkotásban a szolgálat, a társadalmi tett egy nemét látja, a legfőbb magyarázata annak, hogy egy író a pusztán esztétikai szempontból rendkívül kockázatos stílus- és műfajváltást megkísérelje. Egy ilyen szemléletben nem pusztán a művészi produktum minősége lebeg az alkotó szeme előtt, hanem ihletébe, írói magatartásába már eleve belejátszik a literatúra szokványos elképzelését szélesebbre táró küldetéstudat.” Természetesen nem tudom, mennyire én rendezem ebbe a sorrendbe, egyáltalán, mennyire olvasom helyesen a tanulmányt, mindenestre rám bizonyos meglepetéssel hatott az a vonal, ami a poétikai szemponttól, az irodalomtörténeten át, egyenesen egy külső, legalábbis erőstágított irodalmi nézőponthoz vezetett el. Már csak azért is, mert ahova ez a szál eljut, ha mégoly óvatosan is, úgy tűnik épp az, amit a tanulmány figyelmen kívül hagy, az irányregény fogalma. Vagyis, amennyiben ez nem lenne túlon túl átfordítása Wéber céljainak, azt mondhatnám, hiába a hagyomány megújításának szándéka, hiába a poétikára való koncentráció, a közelítés visszaveretik, kirekesztve maradunk. Hiába a Jókait kedvelő ízlés egyneműnek titulálása, a bestseller közönségének leszólása, a Jósika

regények kezdővé minősítése, a halványan vázolt irodalmi triász harmadik tagjának elfelejtettségére és fel nem ismertségére való célzás, hiába a rámutatás gesztusa a felvillantott *lehetőségre*, hiába a közleményre mint olyanra való beállás, a koncentráció a közleményre magáért a közleményért, ha a lehetőséghez magához valamiképp nem nagyon sikerül *közel* férkőzni.

A helyzet azért különösen tanulságos, mert akár csak egy vázlatos statisztikát készítve arról, A falu jegyzőjéről beszélők mely pontokat vélik fontosnak, leginkább külső, a valóságra hivatkozó meglátások kerülnek elő. Összeszámolva, a recenziók mily gyakorisággal s miként utalnak egymásra, vagyis, hogy egy-egy korábbi recenzens hányszor s mely mondatával idéződik (szinte az egy Bodnár Zsigmond kivételével — egyetértőleg) a későbbiek által, alighanem azt tapasztaljuk, a toplistán főleg irodalmon túli alapálások hordozódnak:

Csengeri Antal kijelentése: „Nincs egyetlen szépirodalmi mű, melly oly közel hozta volna az irodalmat az élethez, mint „A falu jegyzője.”” (Péterfy Jenő, Bán Aladár, Bodnár Zsigmond az Eötvös és Keményben, Császár Elemér)

Deák Ferenc adomája: „Ahhoz a lóhoz hasonlít ez a vármegye, a melyet az anatómia könyv czimlapján találunk. Keresztülkasúl van húzva vonalakkal, s minden négyszög az állat egy bizonyos betegségét jelenti. Hát hiszen igaz, hogy megvannak mindazok a lóbetegségek, de olyan ló nincs a föld hátán; a melyben minden betegség együtt volna.” (Beöthy László, Bán, Voinovich Géza és talán utalásként Lázár Piroska)

Egy másik gondolatot Csengeritől: „nem is érdemli, hogy művésznek neveztessek, a ki munkáiban a költői és művészi formán kívül, egyéb czélt magának ki nem tűz. Sokan a költői műveket a virághoz hasonlíták; s vajjon veszít-e szépségéből a virág, ha felőle tudjuk, hogy gyümölcsözővé válandik?” (Bodnár Irodalmi dolgozataiban, Szvaratkó Kálmán)

Gyulai Pál mondása: „S valóban, a Falu jegyzője nemcsak egy szép könyv, hanem egy jó tett is volt”. (Beöthy László; de ehhez hozzávehetjük, a szép & jó eszme idézés nélkül másoknál is előfordul: Bodnár az Eötvös és Keményben, Voinovich).

Beöthy Zsolt felosztása: „A történet maga három, egymással többé-kevésbé összefonódó ágra szakad: Réty alispán családi tragédiájára [...]; az igazságért küzdő szegény falusi jegyzőnek, Tengelyi-

nek sorsa [...]; végre az egyenes, heves lelkű paraszt, Viola meséje [...].” (Beöthy László, Bán) [De ugyanígy látta Lázár, Bodnár az Eötvös és Keményben, Császár és Gyergyai Albert — bár kissé differenciáltan.]

Ha pedig a fenti lista négy, ha nagyon megszorogatnának, azt mondanám, az étellel/valósággal kapcsolatos gondolatához hozzátesszük azt is, mit a regényből magából a legtöbbször idéznek, minden kétségünk eloszolhat. A falu jegyzője — két másik tankönyvi igazsággal élve, hadd tisztuljon a küldetéstudat mibenléte — a reformkor kiéleződő vitáinak légkörében a centralista álláspont művészi alátámasztásának szándékával született; Eötvös politikai eszmék mellett elkötelezett *irányregényt* kívánt adni. Tudniillik holott a szerzők szinte mind kissé mást és mást gondolnak az irányregény értelméről,¹ A falu jegyzője e négy mondatának olvasata körül a legnagyobb a konkordancia, amennyiben kétely nélkül ars poetikának tekintik. S az interpretálók, ha némelyek csak kritika után, általános igazságában kételkedve („mert minden szép mű egyúttal szép tett is”), e sorokat legalábbis eme regényre feltétlenül érvényesnek tekintik.² Egyszerűen alkalmazzák a kiszedett elvet

¹ „Ha (és pedig úgy van) a’ regény célja, az életet és az embert ismertetni, a’ magyar irányregényé pedig a’ magyar életet és magyar embert ismertetni [...]” (Kelmény és aztán Szvaratkó); „[irányregénynek,] azaz olyan regénynek, mely a művészet határain kívül álló czélt (pl. politikát, vallást, stb.) szolgál” (Bán); „Az irányregény valaminek a helyességét vagy tarthatatlanságát akarja kimutatni, bizonyítani.” (Lázár)

Sőtér monográfiájának irányköltészettel foglalkozó részében szintén (innen nézve nyilván) különböző vélemények ütköznek: „Ez az írás [Henszlmanné] egyébként a regénynek talán legkomolyabb, kortársi elemzése, — csak épp, sajnálatosan, az „irányköltszet” fogalmának teljes félreértéséből indul ki. Henszlmann a regény magyarázó-értekező részeit tekinti irányköltészeti elemnek [...]. [...] Helyes ítélettel, a regény legremekebb részeinek a statáriális tárgyalást, Violáné és Liptákné beszélgetését, valamint Nyúzó és Kenyházy garacsi jelenetét tekinti, — „még pedig épen azért, mert a költő itt politicai célját nem mondja ki, mint másutt, nem referál” — de mégis „költői ihlettel” és „friss étellel” ad elő. [...] Henszlmann azért lelkesedik a statáriális tárgyaláshoz hasonló részletekért, mivel itt Eötvös „átadta magát” a költészetnek, s ezért „tárgyilagos teremtként” áll olvasói előtt. Henszlmann nem vette észre, hogy a regény épp a statáriális jelenetben válik igazában irányköltészetté, — nem vette észre, hogy *A falu jegyzőjét* irányzatos regénynyé éppen nem a cselekményt „túlzásig félbeszakító” reflexiós részek teszik.” [Az idézett és (szinte valamennyi) utalt szöveg feloldását lásd hátul a General footnotes Térkép I & II részében.]

² „Egyébiránt, ha Eötvös regényét nem művészeti, hanem főleg politikai és társadalmi szempontból tekintjük, a legnagyobb dicsérettel kell halmoznunk”

magára a szövegre — a kör bezárul —, vele mentegetik saját hiányait, a dolgot önmagával magyarázzák.

Ez az elhíresült, hisz a lista abszolút első helyezettje is ez,³ olvasatmeghatározó rész a regénynek mértanilag pont a közepén, a XX. fejezetben található:

„Van az írónak egy magasabb feladata, mint hogy bizonyos mennyiségű fehér papírt fekete karcolással töltsön be, s ki ezt érzi, azt egypár kedvező bírálat vagy azon művészi élvezet, melyet művei alkotásában talál, ki nem elégíthetik. A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik. S ki az Istentől nyert tehetségeit, ahelyett, hogy velök embertársai legszentebb érdekeiért küzdene, a művészi forma mélyébe elássa, csakhogy valamiképp csorbát ne szenvedjen; ki magas Helikonáról, félistennek képzelve magát, kora szenvedéseiben csak művészi stúdiumok tárgyát látja, s míg a föld vérben áll, s az egész emberi nem vajúdások között új életnek indul, virágok- s langy esti szellőről énekel: azt bámulhatjuk hideg magasságában, irigyelhetjük — tisztelet- s szeretetünket azonban csak az érdemli, kinek Isten szívet adott, hogy embertársai szenvedéseit megérthesse. De ha a költőtől, ki nemes emberi cél után fáradva, hogy erősebben hathasson, azt, mi a művésznek legdrágább, műve szépségét is feláldozá — tiszteletünket meg nem tagadhatjuk, ha bámuljuk az önmegtagadást, mellyel ő, ki keble mélyében gyémántokat találhatott, inkább éles ekével szántotta földjét, mert érzé, hogy e munkával öndicsőségére kevesebbet, de embertársainak hasznára többet tehet, ha az így támadott művek hibáit az érzelemért, melyből származtak, szívesen megbocsátjuk, s megfélelkezünk gyengeségeiről, mert érezzük, hogy mi ellen *a kritikus* kifogásokat tehetne, azt az embernek bámulni kell, hogy a könyvben nem *szép mű*, hanem *szép emberi tett* fekszik előttünk: mit mondjunk a mázolókról, kik minden magasabb cél s indok nélkül e műveket utánozzák, kik romlott képzetökkel gyönyörködve mindenben, mi szörnyű vagy undok, a rothadást, mely között amazok illatos virágot találtak, fölviájják, nem a virágért, hanem mert nekik jólesik az ocsmányságokban körülkapargatni; kik a vétekben nem a nemesebb emberi természet mindig fennmaradó töredékeit,

(Bodnár Irodalmi dolgozataiban); „Éppen azért *A falu jegyzőjé*-t egyéni ízlésünk-nél magasabb szempontból kell tekintenünk.” (Péterfy)

³ Legalább tüzen hozzák.

hanem az erényben is mindig csak azon aljas indulatokat keresik, melyek szerintök minden tetteink egyedüli alapját teszik; kik, mint Diogenes lámpájával embert, úgy új szörnyeteget keresnek képzelmeik mélyében, s inkább örülnek, ha feltalálták, mint ha embertársaiknak egy új vigasztaló gondolatot nyújthatnának.”⁴

Tehát ez a négy, pontosabban általában három és fél mondat, mert az utolsó kettőspont után kezdődő részek alig-alig kerülnek idézésre, közvetíti mindenki szerint a szerzői szándékot („E néhány sor ecleťans bizonyítéka annak, hogy a szerző itt nem kellemes il-
latot lehelő virágokról beszél, hanem társadalmi életünket érzékenyen sebző tövisokról, mérges dudvákról, [...] melyek társadalmi életünk fáját rontják, kidöntéssel fenyegetik. Tisztán látjuk tehát a „Falujegyzőjének” vezérirányát és a szerzőnek kitűzött magasztos feladatát [...]). Tehát e három és fél mondat jelentése, legalábbis Eötvösre viszonyítva általában minden gyanakvástól mentes, ezek a szavak eo ipso Eötvös vallomását adják a szépíró feladatáról. Erősíti ezt az a feltehető irodalomtörténeti adat, mely szerint a regény 1845 március elejétől kezdett kijönni Hartlebennél, és „előre meg volt határozva, hogy nyolcz, egyenként 8–8 íves füzetben fog minden hó elején megjelenni s így november 9-ikére jelent meg teljesen.” „Míg az előző folytatása megjelent, addig Eötvös írta a következőt. Az új kiadási módszer egyrészt felcsigázta az olvasó érdeklődését, másrészt lehetővé tette azt,” hogy „a bírálok és a közvélemény dicsőítéseit és gáncsolásait Eötvös a későbbi füzetekben megjegyzésekkel kísérije.”

Félreértés ne essék, a részemről éppen hogy nem célom a fenti soroknak bármilyen más jelentést tulajdonítani, melleleg legyen mondva, ez tényleg nehézkesen menne. Sőt, nekem éppen erre van szükségem ahhoz, hogy felmutathassak minél több, a szöveget, mint struktúrát irányító pontot. (Ez alkalommal tudatom, ha netán valaki úgy véli, gonoszul elbánok Wéber gondolatmenetével, tévedésben van, szerintem tanulmánya a szöveghez felettebb adekvát módon közelít — és távolít.) Mindössze feltennék halkán két kiskérdést. Először, elég árulkodó, s ezért nem szívesen hagyom ki, ahogy elhagyják a kettőspont utáni, ha jól számolom, 14 tagmondatot. Ezekben ugyanis olvasatomban Eötvös nem valamennyi írói működést teszi kritika tárgyává, hanem csak azt, amely túlzásba vi-

⁴ pp 1.279–280

szi a rossz felfestését, amely nem tesz mást, mint a létező hibák komoly ábrázolóit kontár mázolóssal utánozza. És mindennek megfelelően, a szerző ebben a legtöbbször elhallgatott részben súlyosan hallgat a számtalan másfajta költői/írói magatartásról. Vagyis elképzelhetőnek tartom, hogy Eötvös küldetéstudata nem az összes, csupán néhány írói viselkedéssel szemben született meg.⁵ S ezért ő talán feleannyira sem tartotta mindenki számára kötelező érvényűnek, mint amennyire azt egyes értelmezői és követői óhajtották/kötelező érvényűvé emelték (volna). Másodszor, nem egész világos, miért csak ezek a mondatok adják a szerzői szándékot. Holott számtalan más hely kereshető elő, ahol a szöveg az író/irodalomról beszél, s ezek nem kevésbé tűnhetnek valamely bírálatra való megjegyzésnek. Mondjuk lehet találni a fentiekkel gondolatilag valamiképp rímelő részt a XXXV. fejezet elején a regény- s történetíró hasonlóságáról; hosszan beszél az írói hírnév megszerzésének módjáról a XXXVI. fejezetben; a regényíró feladatáról több megjegyzése is van, például a II.20. lapján a közönség meglepésének kötelességét említi; hihetetlen mennyiségben reflektál saját hasonlataira; párszor önmagáról, mint íróról beszél: „Kár, hogy epikus költő nem vagyok, soha szebb mezőm hivatásom bebizonyítására nem vala, midőn Völgyesy ezen szavainak következését leírnám.”;⁶ néha kiszól a szövegből gyengeségeit taglalandó: „Ne várja tőlem senki, hogy a jelenetet, melynek most olvasóim tanúi lehetnének, részletesen leírjam. Nem vagyok, mint mindenki észrevehető, erős a leírásokban, s ennyi láрма visszaadására tollam elégtelen.”⁷

Van azonban egy, a jelen szempontból még izgalmasabb dolog az ars poetikus három és fél mondat körül. Tudniillik nyilvánvalóan épp ezeket a sorokat — a harmadik mondat utolsó három tagmondatáról van szó — felhasználva hozhatták létre a következő közép pontot is. Mert beszélni Eötvös érzelmeiről, hogy ezzel zárjam a népszerűségi listát, igencsak gyakori dolog. Konkrétan Eötvös, a szíves költő, Eötvös, akinek lelke van, ezek lehetnének a szerző epitaton ornansai.⁸ „Eötvös meleg szíve egész részvétellel fordult az

⁵ Hasonlóan ámyaltan világítja meg a kérdést Henszlmann is: „E' helyen E. pálczát tör az újabb franczia irodalom fölött”. Illetve egyedüli gyanakvóként ezt mondja a 4. mondat idézése elé: „saját nézetei e' tekintetben sem a' legszilárdabbak”.

⁶ p II.47

⁷ p I.163

⁸ A másik lehetőség az Eötvös, a gondolkodó, de ez egyrészt most nem felel meg nekem, másrészt nem a szövegből magából hozódik létre, hanem talán

elnyomott szenvedőkhöz, hogy elégtételt s vigaszt nyújtson nekik, melyeket az alkotmány megtagadott.” „Rendkívül fogékony és érzékeny lélek. Eötvösnek ifjú korában nagyon sok lelki erőre volt szüksége, lelke kifáradt és érzékennyé vált vergődésében. Minden bántja. «Fáj az árnyék, a derű is», különösen a derű. [...] Lelke mélyén, mint a csigában, örökösen hallatszik valami bánatos sohaj. Az ilyen mimosa-léleknek nincsen nyugta soha. Mindig ébren van, beleavatkozik mindenbe. Érzése válogatja ki írói tárgyait is. Fialat szívzajlása idején érzése megiratja vele a «bánat könyvét», a *Karthaust*. Mikor megismeri a megye rendszerét, szíve megesik az elnyomottakon, részvétellel fordul feléjük, gúnynyal elnyomóik ellen, s megírja *A falu jegyzőjét*.” „Lelke, mint a kristály, annál szebben és annál ragyogóbban sugárzik, minél tisztább napfény mellett vizsgálód. Mikor munkáit olvasod, meleg, szerető lelkét érzed körülted lebegni, mely elsimítja gondtelt arcod redőit.” „Éles szemmel tekint körül s megérlelődik lelkében nagy eszméje: a bajokon csak a központosítás segíthet. Rendíthetetlen akarattal küzd a felelős magyar kormány eszméje mellett. Látja a megyei rendszer alkotmányvédő bástyáinak romlását. Lelkébe kirívó színekkel jelenik meg a megye urainak igazságtalan bánásmódja a szegény néppel szemben. Szívébe nyilallik ennek minden jajkiáltása. A szórványosan előforduló jogtalanságok és igazságtalanságok egy képpé tömörülnek lelkében s kialakul Taksony megyének rajza.” „Nemcsak politikus is, meg költő is, hanem magyar lelkében politikus és költő együtt. Regényeinek nemes szentimentalizmusa és merő gúnyja, történelmi felfogásának és társadalmi kritikájának mélysége és ereje, előadásának szívbéli őszintesége és költői varázsa: nemcsak az emberi szívhez, hanem a nemzeti lélekhez is keresik és megtalálják az utat. Meséjük, eszméik, szellemök és hangjuk, egész művészi hatások a nemzeti ujjászületésnek és újjáalakulásnak azt az eszményét szorgálják, mely Eötvös lelkét eltöltötte.”⁹ Márpedig ezeket komolyan véve már nem önmagában lesz a küldetéstudat a szöveg mozgatója, hanem mögötte áll Eötvös lelke/szíve.

Csengeriből, mivel ezt mondja: „Eötvös viszont eszméi gazdagságára s nagy terjedelmű európai miveltiségére nézve, magasan felette áll szépirodalmi íróinknak talán kivétel nélkül. Nincsen szépirodalmi írónk, ki több új eszmével gazdagított volna irodalmunkat, mint Eötvös.”

⁹ Mindezeket hangsúlyosan nem csak A karthausból vonják le, és egyáltalán nem látszanak viccelődni (nemúgy, mint Eötvös maga — lásd p. II. 187, a 2. lábjegyzettel ellátott szintagma) Széchenyi jelzőjével.

És minden, ez az egész a ♥-en alapszik, a ♥ pedig egy jó nagy, kövér bálnán alapszik. Mert ilyen nincs is igazán.

2. Nem egy Winnetou? Nem épp olyan?

Hát, sajnós, ahogy először olvastam, de. Lehet, hogy bennem van a hiba, de mikor először odaértem, ahol elindulnak Violát értesíteni Zsuzsiék, s elfogni Nyúzóék, határozottan olyan érzés kerített hatalmába, mint mikor a híres indián kalandjait faltam: egyszerűen felgyorsult a befogadás tempója, a könyv letehetetlen lett. Mivel pedig ez így ment nagyjából addig, ahol Violát megszöktetik, s tekintve hogy az első kötet az elfogással zárul, a második pedig a statáris bíróság ülésével kezdődik, eme primér befogadasesztétikai élményem fizikailag is felerősödött (az én Winnetoum két kötetes, bocs). Ezért aztán nem is csodálkoztam magamon nagyon, mikor a tárgyaláson Völgyesy felszólalásaira kapott válaszokra a jóért való erős izgulásomban szinte késztetésem volt közbevágni, ne tegyék ama arcátlan alávalóságot, mint figyelmeztetik a gyerekek Vitéz Jánost a bábszínházban, mikor mögötte az ördög és ő azt jól nem veszi észre.

Viszont, gyerekesség ide vagy oda, azt határozottan gondolom, a cselekmény vezetésében van valami hasonlóság A falu jegyzője és némely más, romantikus szöveg között. Itt éppúgy folyton találhat valamit beépítve az olvasó, amiért sebesen tovább kell olvasnia, hogy kíváncsisága kielégüljön. Az egyik első írás is, mely a (nyolcból) legelső füzet megjelenése után jött ki az Életképekben, mart. 15.-én, erről beszél: „Legelső, mi ez új regény, irodalmunknak e' nagyra becsülendő nyeresége felől, tanuságot tesz, miszerint t.i. az a' nagy közönségnek az olvasásban csupán mulatságot kereső része előtt is nagy kedvességet nyered, az, hogy az átolvasott nyolcz iv végére jutván, a' folytatást nem kis sajnálattal nélkülözi 's áhítattal pillant a' hónap végére, mely egy új nyolcz ívnyi füzet élveivel látandja el őt.”¹⁰ Az egyes fejezetvégeken menetrendszerint nem fejeződik be az adott esemény, csak hogy az otthagyt legérdeke-

¹⁰ És talán még kedvesebb, hogy ugyanakkor a lapnak a 14. számában, a 2. füzet megjelenése után, apr. 5.-én, magukat is elárulva ezt írják a Könyvismeretében: „Kaptuk B. Eötvös József regényének II-dik füzetét is, 's ajánljuk azt figyelmébe szép olvasóinknak, mint igen kedves, kellemes olvasmányt. „A' falu jegyzője” mindinkább érdekessé lesz, 's valamint egyrésztől szép a' kiadó Hartleben urtól, hogy sebesen juttatja birtokunkba a' várva várt füzeteket: másrésztől megvalljuk, igen szeretnők, ha legalább a' fejezetek végével szakasztaná meg füzeitet.”

sebb pillanat folytatása jó pár oldallal hátrébb derüljön ki. Ilyen, amikor a II. fejezet végén Tengelyit Vilma nem engedi be házába, csak ha megígéri, nem fog haragudni, bármi is várja bent. „S apa s leány bementek a házba, boldogan, s meg kell vallani, jegyzőnk részéről nem minden kíváncsiság nélkül.”¹¹ Erre a III. fejezetben Rétyné és Macskaházy tartanak megbeszélést a kertben, hogy csak az íz oldallal később, a IV.-ben derüljön ki, miért is kellett a jegyzőnek ígérgetnie. A dolog persze úgy lesz teljes, ha ehhez hozzáteszem, az említett III. fejezet végén névtelenül, s alig láthatóan megjelenik Viola is, és természetesen csak az V.-ben derül ki biztosan, ő volt az, s mit csinált a fejezetvég után következő pillanatban.

Hasonlóképp a legérdekfeszítőbb időpontban van vége a XIV. fejezetnek; ahol előbb Ákos Vilmánál lévő látogatását zavarják meg hirtelen a besűrűsödő események — tudniillik Cifra és Üveges Jancsi betörése, illetve Viola és Peti feltűnése annak megakadályozására, és az ehhez tartozó verekedés, lövöldözés —, majd végül a szomszédból kirohanó kovács a mellette elfutó emberre rákiáltva: Gyilkos! kiszalad a fejezetből. Minthogy e csomósodás szálai a legkülönbözőbb helyeken jönnek elő ismét, az izgalom magas szinten tartása biztosított.

Mindazonáltal annak, hogy elsőre, hisz az egyszerű sémáknak ez felel meg leginkább, egy szimpla két szálát váltogató példát hoztam, ne dőljünk be, A falu jegyzője nem úszható meg ennyivel. Korántsem érvényesül valamennyi fejezetben, hogy mindössze egy-egy szálát tartalmazzanak, sőt, éppenhogy hihetetlen mennyiségű esemény/személy van bemozgatva. Általában egy fejezethez csak nagy nehézségek árán, ha egyáltalán, lehetséges egyetlen lényeges dolgot keresni. És még az is igaz, nagyjából végtelenül lehetne sorolni cselekményszálakat, amikkel ráadást alig foglalkozik kevesebbet a szöveg, mint az úgymond főeseményekkel. Elég csak megpróbálni elmondani a 100 híres regény töménységével, mik esnek meg, máris látszódik mennyi minden marad ki, amik még olvasáskor lényegesnek tűntek, s a végeredmény nagyjából az lesz, a hiteles történetmondási módot A falu jegyzője mondatai hordozzák. Nem a gonoszkodás miatt, csak hogy látsszék, miről beszélek, idézem a szöveg zárását egy ilyen rövid ismertetés szerint: „Violát elfogják, a pandurok Szent-Vilmosra viszik. Az irományokat Macska-

¹¹ p.1.63

házy veszi magához; Violát halálra ítélik, de ez megszökik s éjjel megtámadja Macskaházyt, megöli és az irományokat magához vevén, odébb áll. Ezalatt Ákos, a kit anyja elűzött a háztól, újra Tengelyihez megy s Vilma kezét megkéri, a melyet meg is nyer. — A haldokló Macskaházy Tengelyi nevét említi, a miért is a gyanu Tengelyire esik, a kit azonnal börtönbe kísérnek. Az alispán eljön Porvára, egy külön szobába viteti Tengelyit. A fogva levő zsidó vallo-másából kiderül, hogy Viola ölte meg Macskaházyt, sőt világossá lesz a Tengelyi ellen szőtt csel is. Az alispánné szégyenében megmérgezi magát. Tengelyi kiszabadult, nemessége helyreállított. Ákos nőül vette Vilmát. Nyuzó visszaélései miatt állását veszíté, az öreg Réty és Kislaky pedig önként mondtak le hivatalukról.” Ha most még összevetnék több, a bírálók által gyártott összefoglalókat,¹² tekintve, hogy általában mást és mást hagynak ki/említenek meg, csak erősödne a gyanú a hiteles szöveg léte iránt. Nemhiába írja Wéber óvatosan (s idézem egyetértésem újabb jeleként): „Regényépítkezését szemügyre véve meg kell állapítanunk, hogy a cselekmény különböző elemeit (a megyei közgyűlés, az intrika kibontakozása, a véletlenek egybejátszásának indoklása stb.) hibátlanul illeszti össze, s ebben teljesen egyenrangú az európai regényírás mestereivel.” És ez a regényépítés valószínűleg éppen az izgalmas események láncolatát kereső olvasót bilincseli le. Eddig volt már A falu jegyzőjének két¹³ és sok szála; most a bonyolultság végett két másik lehetőségre mutatok rá. Emlékszünk még a lista kakuktktojás 5. tagjára, ez volt Beöthy Zsolt megfigyelése, a cselekmény hármass felosztásáról: az alispánék tragédiája, Tengelyi sorsa és Viola meséje (és ehhez képest óvatos Wéber, hiába, hogy ő is épp 3 példát hoz; vagy Gyergyai Albert, aki így írja át a hármass cselekményt: „nemcsak, mint egyik kritikusa mondja, három család története, hanem három külön ágú, külön technikájú regény öllelkezése” — a vidéki és családi idill; Violáé; a detektívregény). Már magában ez is zavarba hozott egyes bírálókat, s a dolgot vagy eleve elrontottnak minősítették, vagy legalábbis úgy érezték, mentege-

¹² Például a következők mesélnek: Henszlmann, Gyulai előadásában, az idézett Bán, Ferenczi monográfiájában.

¹³ Bár hozzáteszem, általában nem így, hanem távolabbról, (a szerintük) két főszereplőnek megfelelően beszélnek két szálról. Vagyis ízlés szerint Tengelyi Viola (Ferenczi a Báró Eötvös Józsefben), Tengelyi — Rétyék (Gyulai előadásában) és Rétyné — Viola (Magyar Szépirodalmi Szemle 2. szám) bontást alkalmaznak.

tőzniük, magyarázkodniuk kell. Gondolom eleve rossznak a hárm-as egység törvényének szellemében tekinthették, de azért ekörül sincs teljes egyetértés. Kulin Ferenc például *A falu jegyzője* nyilvánvalóan klasszicista vonásai kapcsán írja, hogy a szöveg világa zárt, megfelel az ellentétek harcából születő egység képzetének, cselekményének színtere egyetlen vármegye határai közé zárt, Tengelyi kiemelésével megőrződik a főhősközpontúság. Egyetértően idézi Eötvös egy angol kritikusat: „A hárm-as egységet illetően szilárd és klasszikus, cselekménye drámai gyorsasággal és erővel bontakozik ki.” Gyulai feltehetőleg ezt nem vette észre, ezért a több nap/esemény/szereplő létét a szövegen kívülről, műfaji kérdéssel magyarázza meg: „Némely bíráló hajlandó a cselekmény e hárm-aságát hibának tekinteni, de ha visszagondolunk a regény eredetére, mely a hőskölteményből származott — miért ma is az ujkor eposzának is szokták nevezni, s megvizsgáljuk Homeros *Ilias*át, azonnal látni fogjuk, hogy bár meg van benne a cselekmény egysége, mégis mennyire el van halmozva epizóddal.” Eközben a tartalom vizsgálatakor mindössze kettős cselekményről beszél, igaz már ezt is rossznak tartja (nem „mert kettős, hanem mivel nincs kellőleg indokolva s egy kissé erőltetett”). Majd beemelvén a harmadik, mellékágot, t.i. a *Viola* történetét, amit sokkal érdekesebbnek és lélektanilag is indokoltabbnak tart, végül az iménti rövid mentegetőzés után kimondja, a tényleges hiba tehát az, „hogy míg a valódi cselekmény sem elég érdekességgel, sem elég valószínűséggel nem bír, addig a mellék-cselekmény válik főcselekménnyé, mind érdekességével, mind valószínűségével.” Beöthy László ehhez igencsak hasonló végeredményre jut, bár egész máshonnan indul ki. Ő azokat a bírálókat kezdi el cáfolni, akik a szöveg költőségének lényegét abban vélik megtalálni, hogy Tengelyi mégsem bukik el. „Azt hiszem, itt egy körülmény megtévesztette ítéletüket: s ez a regény címe, mely után ők a regény hőséne mindenáron Tengelyit akarják megtenni. Tiltakozik ez ellen *Viola* históriája, mely körül folyik le a regény egész szövevénye [...]. Tengelyit csak címszerepnek helyezte el ő, ki eszköz *Viola* tragikumában, [...] de mindamelllett mellékszemény abban az erősen kidomboruló drámában, melynek hősei *Viola* és családja.”¹⁴ A kétkedőnek, aki netán nem látná, egy

¹⁴ Mellesleg itt egy újabb pont, ahol a szöveg igazában irányköltészetté válhat. (Bár mások szerint éppen *Viola* kapcsán emelkedik felül a költészet a politikán, itt szűnik meg a szöveg irányregénynek lenni: „a költő *Viola* történetével ma-

dologról beszél az iménti két szerző, felhívnam a figyelmét, mindketten ugyanazt a bizonyítékot hozzák fel Viola tragikum/drámatiságának érzékeltetésére. Történetesen, hogy midőn Szigeti József a lehető legkevesebb változtatással drámára dolgozta át e regényt, a cselekmény középpontjává Violát tette s róla is nevezte el a darabot: „Viola, az alföldi haramia”.

Ezt a középponti hőst pedig nem nehéz összekapcsolni Winnetouval. Ám még mielőtt végleg, követve a hagyományt, mert a szövegről szóló szövegek leggyakrabban vagy a cselekmény után, vagy a helyett, de feltétlen tárgyalják a szereplőket, áttérnek a jellemek tárgyalására, megfelelőnek tartok körülbelül másfél mondatot Karl Mayról.

„Regényei sikerének a titka fordulatos, kalandos és izgalmas cselekményük, s a bennük dicsőített nemes érzelmek — mint pl. a gyengébbek segítése, az elnyomott emberfajták (indiánok, néger) iránti érzelmes rokonszenv [...]. Másrészt a cselekményeknek motiválatlansága,¹⁵ folytonos ismétlődése,¹⁶ a pszichológiai indoklás önkényessége, az egysíkú jellemek szélsőségessége, [...] miatt már az érettebb ifjúság is elutasítja.”

Hosszú lenne elejétől végig kísérni e hármas történet folyását. Eötvös és az idők árjának szellemét talán legjobban bemutathatnók, ha az egyes alakokat vezetjük néhány vonással az olvasó elé. Koránt sincs egyetértés a szereplők tekintetében a szövegről szólók között. És a nézetek nem meglepő módon nagyrészt az irányregényről, a valóról vallott elképzelések szerint hasadnak ketté. Így

gát akarata ellen elragadtatván, csak későn vevé észre, hogy bevallott hőse- és kedvenc czimsemélyéről, valamint kitűzött politikai céljáról is, majdnem egészen elfelejtkezett”. (Henszlmann)

¹⁵ Henszlmann nem győzi hangsúlyozni, Viola hallgatózását Réty kertjében sehol sem találja elegendően motiválnak, „későbbben a’ cigány hallgatózása valamivel jobban van motiválva; azonban a’ hallgatózás már magában is inkább az eset, mint a’ kényszerűség jellemét viselven, azzal általában csak nagyon takarékosan kell bánni, ’s kivált ott egészen mellőzni, hol az, mint itt, nincs kellőképp motiválva”.

¹⁶ Ugye, hol egy Peti cigány, hol egy Jancsi zsidó bukkan elő a kályhából. És ezzel teljesül az elnyomott emberfajták (cigány, zsidó) iránti rokonszenv is, mert némelyek az emancipáció mián a másodikat is a megalázottak közé veszik. Amúgy a két etnikum hagyományos (mitikus) összekapcsolásáról lásd Szilágyi Márton tanulmányát A nagyidai cigányokról in: Szép Literatúrai Ajándék 1995/3–96/1. A textust Viola fel is hozza Petivel való első találkozásakor (p 1.77), miért ne lenne ez is fontos? És ne feledjük (Eötvös bizonyíthatóan ismeri a mítoszt), Aranytól A nagyidai cigányok hat évvel A falu jegyzője után jön ki.

lehet Eötvöst túlzónak és pontosnak tartani. Egyrészt lehet olyanokat képzelni, mint hogy a nőalakok a magyar talajnak asszonyai, a magyar viszonyok magyarázzák meg jellemüket, hogy Nyúzó és Macskaházy tipikus alakjai a letűnt megyei életnek.¹⁷ Másrészt lehet úgy is gondolni, hogy a vármegye urai nem lehettek annyira kegyetlenek, mint Eötvös rajzolja,¹⁸ elhinni, a cím szerinti regényhős dróton mozog, netán en bloc gyanúba vonni a szerzőt, hisz már nevelése és természeténél fogva sem tudta úgy beleélni magát a nép cselekvés és beszédmódjába,¹⁹ s ezért alakjai szájába olyanokat ad, amik nem illenek az illetőhöz.

Azonban most nem ez (a kettőzés) számít, hanem az, ahogy a szereplők mintegy természetesen két csoportra oszlanak. Attól tartok nem fog senkit sem meglepetésként érni, ha azt mondom, vannak a jók és vannak a rosszak; bátor a részletekkel lehetnek zűrök (első olvasatomban az üveges az ellenségnél állt), nem beszélve arról, jópár személy (főispán, Rózsi, taksonyi főorvos etc) besorolhatatlansága azonnal felbillenti a rendszert. Voinovich persze nem bizonytalankodik ennyit, szerinte a helyzet világos. „A jó és rossz tulajdonságok nem fonódnak össze ez alakokban, hanem vagy a gonoszság túlnyomó bennök, vagy a jóság. Ezért van, hogy első tekintetre úgy látszik, mintha valamennyien két táborra szakadnának: a gonoszak- és jókéra. A gonoszak a kiváltság őrei, tőlük szenvednek a jók. [...] Viola tisztára ártatlan, Tengelyi csupa léleknesség; Macskaházyban nincs semmi jó, Nyúzóban sincs [...]” Bodnár korábban úgy látja, s ezt még tegyük el, Macskaházy osztálya — az 1848 előtti ügyvédek — sötét vonásokkal van lefestve; ennek megfelelően az elbeszélés mártírja a derék Tengelyi. „Ezt nem csupán a regény tárgyá követelte, [...] hanem azon erkölcsi tapasztalás is, hogy a hol legnagyobb a

¹⁷ „Nyúzó a' főbiró szinte főszerepet visz a' jelen regényben. De erről hallgatok; lehetetlen az illy emberről máskép, mint csak keserűen szólani, annál inkább, mert a' megyében, hol lakom, már találtam hasonmására... Meglehet, nyájas olvasóm, mik e' hon ötvenkét megyéiben elhintve vannak, szinte így jártak a' maguk részéről.” (Kelmenfy) „És e terhes hivatalt Eötvös oly férfitu kezébe tette le, a minők hazánkban számosan lehetnek: mert nem egy vármegye követelte magának azon privilégiumot, hogy a költő az ő szolgabíróját másolta le. Fehér, Heves, Bihar, Szatmár és mások vetekedtek azon dicsőségen, hogy Nyúzó szolgabíró ur az ő kebelökből került ki [...]” (Bodnár Irodalmi dolgozatai)

¹⁸ „Volt szívök az embereknek és nem választottak amolyan Nyúzó-féle alakokat előkelő közigazgatási állásokba.” (Bodnár Eötvös és Kemény)

¹⁹ „Ő, a népet oly igen szerető, lelkes bajnoka a népjognak, népfenségnek, elfelejtette tanulmányozni apróra megvizsgálni szeretete tárgyát.” (Beöthy László)

demoralisáció, rendesen ott lépnek fel a Messiások.” Szabó Dezső részben ezen kekeckedhet, mikor középiskolai gyáripárunk valamely sikerült zsengéje szájába ilyen berregést ad tanárjából: „A Falu jegyzője rossz regény, mert alakjai képtelenek: Vilma például egészen angyal, Rétyné egészen ördög, már pedig az életben etc.”

Alig láthatóan jelenik meg Viola, írtam a 222. lap tetején, s ezzel mutatható egy feltehető ok erre a tagoltságra. Tudniillik abban, hogy a szereplők természetesnek látszó módon bomlanak két részre, ludas lehet egy helyenként tettenérhető manipulálás az olvasó együttérzésére, szimpátiájára. Így az I.71. lapon a narrátor behelyezkedik szereplője helyzetébe, legalábbis igyekszik nem tudni többet az ábrázolt világról, mint amit ő láthat, pluszban teljesíti a feltevése szerinti óhaját is: „Minden hallgat. Az éj sötét és kedvetlen, mint októberben lenni szokott. A tiszta napnyugot után mindig több föllegek vonulnak össze a láthatáron, s a téren hosszú sóhajtásokban leng át az őszi szél, hideg érintése alatt a fák gallyai s levelei remegnek. [...] s csak távol kutyaugatás, mely a faluból hallatszik, s egy messze pásztortúznél fölhangzó dal, melynek egyes hangjai a kertig hatnak, szakítják félbe az éj csendjét — midőn az árokból, [...] egy férfi emelkedik fel. Ha nem lenne is setét, arcát és termetét széles kalapja s a nagy bunda, mely vállain függ, eltakarnák. A férfi, [...] miután bizonyossá vált, hogy senki sincs a közelében, halkan kilép az árokból, és sebes léptekkel a mezei tüzek egyike felé veszi útját.

De hagyjuk őt magára — úgy látszik, maga is ezt kívánja — [...].” (Egyébként, mintha tényleg sikerülne nem tudnia mindent: az itt idézett 4. mondatban még csak egy messze tábornút szerepelt, de a 6.-ra már megszorodtak, a férfi a tüzek egyike felé veszi útját.)

Eddigre pedig, hogy teljesen úrrá lett felettem a Winnetou központú szöveg, nem csak a cselekményvezetésben illetve a szereplők jellemében, de számos más dologban is egyezést találtam. Hát kérem, lett itt napokig erdőn, réteken s posványon keresztül lovaglás, nyomkövetés,²⁰ kínzó vallatás a törvényszékből, Tengelyiből Old Shatterhand, a zsványok átalakultak indiánokká.²¹

²⁰ „Csavargós után tovább ballagott, ki minden fát megnézve letördelt, vagy az úton keresztibe tett ágakat keresett” p II.294

²¹ Ugye, a rabló-pandúrosdi mítosz, azaz népünk eleve szimpátiája a zsványokkal már bizonyára ekkor is működött, és épp ettől a szövegtől működhetett tovább. A két csoport közös lakóhelyére szinte utalnom sem kell — de ha mégis szabadna: kis hazánkban, ott, hol Sobri Jóska lakott, most a bakonyi indiánok töltik a nyarat.

zékért, és azért, legyen végül kevéssel még jobban körülhatárolt a rémely más, romantikus szöveg, hozható elő ismét Wéber, aki a regényépítkezés szemügyre vétele után a következő bekezdésben így olytatja: „A regény stílus- és cselekményrétegeiben érdekesen elgyednek a korabeli regényírás s általában a széppróza különböző sajátosságai. A romantikus társadalmi regényből veszi a cselekményt előrelendítő intrikák motívumait, [...] a szereplők egy részének gonoszága mögött rejlő indítóokok jellegzetesen a XIX. század első felének eszköztárából valók [...]. [...] Ugyancsak a szabályszerű kompozícióhoz tartozik az, hogy a bűn üldözi, méltánytalan szenvedésekbe hajszolja az ártatlanságot, s ennek fejében a rossz újhódése, illetve az erkölcsi elégtétel vagy felmagasztosulás fejezi be ezeket a cselekményszálakat.”

Falán a pontosság (vagy a sajátos egybeesések száma) még azzal növelhető, ha hozzáteszem, May neve feltétlen magával vonja J. F. Cooperét. S vele életrajzilag is több kapcsolat rendelhető Eötvös-öz;²² művei az izgalmas események láncolatát kereső olvasó számára szintén lebilincselő olvasmányok; és irodalomtörténeti tény, Eötvös segített Az útmutató fordításában Vachott Sándornénak.²³

III. Csak a gond, a munka

A falu jegyzőjét nagyon nehéz olvasni. Ettől még nem beszélek arról, válhat-e népszerűvé — részemről igyekszem jó szöveget hozni ki belőle, de olvasni nehéz. És (ezért) a befogadónak résen kell lennie, folyamatosan, nagyon.

Elég visszalapozni az ars poetika utolsó mondatához, melynek, ha helyesen számoltam, kettőspont utáni részében 14 tagmondat van, ehhez tessék hozzáadni az — ismét, ha nem vétem el — 16 előtte lévő tagmondatot, akkora összeget kapunk, ami méltán indokolja az eötvösi körmondatok hírhedségét. Ha pedig ezt összevetjük az általános nyelvtani műveltségnek talán tekinthető Kis magyar nyelvtan többszörösen összetett mondatra hozott művészien szer-

²² Eötvös József báró 1813–1871; Cooper, James Fenimore 1789–1851. Mindketten vállaltak politikai hivatalt, politikai okokból (is) jártak külföldön, regényírói munkásságuk kapcsolatba hozható W. Scott-tal, új tárgykörrel gazdagították hazájuk irodalmát, felléptek egy új eszme nevében a régivel szemben — bírálták hazájuk közállapotjait, s részben emiatt számos sajtóperbe keveredtek. (De megjegyezhető, Cooper Bórharisnya-sorozatát az új világ eposzának is tartják.)

²³ Cooper: Az útmutató — beszélyei után az ifjúság számára báró Eötvös József utasítása szerint átdolgozta Vachott Sándorné Csapó Mária.

kesztett példáival, melyeknél a leghosszabbnak van 20 tagmondata, érezzük az egyszeri olvasó szorultságát, ötlet ez nagyon meghaladja. (Még akkor is, ha nem kell a mellé/alárendelő viszonyokról ábrát, vagy jobban mondva lepedőnyi térképet készítenie, mert viszont értenie, mi van az egyes részekben, azt nyilván szükséges.)

Nyilván ennek (hogy mind részei, mind az egész hosszú) köszönhető, hogy három rövidített szöveg is készült belőle. Azonban összevetve a három rövidítést, három különböző módszert találhatunk, vagyis azt mégsem lehet egész pontosan tudni, tulajdonképpen mi is a fő nehézség — kinek mi.

A legelső rövidített iskolai kiadás 1923-ban jelent meg, sajtó alá rendezte Szomolányi József, kegyesrendi tanár. Talán még ő az, akinek legkevésbé volt hajlandósága a vágáshoz. Szegény, például amikor kénytelen kicsípni a cserepesi tisztújításból azt a részt, ahol a „vendégek kártyázva és hangos vitába merülve várják a főispánt”, szögletes zárójelben lévő összefoglalója végén felkiált: „De lássuk a regényt!” Szövege (a feltehető szándék szerint) nem az egyes mondatokon változtat, s nem nagyon lehet találni olyan egységes rendezői elvet sem, amely irányítaná mit hagy el; úgy tűnik, összesen a mennyiséget akarta csökkenteni — mindenből meghagyni valamennyit & elvenni egy keveset. „Ez a kiadás az eredetit mintegy felére rövidítette. A regényt minden eredeti tulajdonságával együtt próbáltuk beszéltetni az ifjúsághoz.”

A második szemelvényes kiadás 1959-ben (és még négyszer) jött ki, a sajtó alá rendezés és a válogatás Kanizsai-Nagy Antal munkája. Nála határozott koncepció irányít, rövidítése elvi alapjait elmondja az utószóban. Itt el lehet különíteni külső és belső okokat. A külsőek: a diákok inkább megszeretik így a szöveget, a regény bizonyos részei avultnak hatnak, és egy gyakorlati megfontolás — a papírtakarékosság igénye. A belsőek pedig úgy alakultak, hogy a szövedéket négy fonalra bontotta (a feudális megye élete, alakjai; a jobbágyság helyzete; a szorosán vett történet; a fiatalok szerelme), és így a szelektálás durvasága úgy nőtt, ahogy a szálak egyre kevésbé szolgálják fiatalságunk szocialista emberré nevelését.²⁴ Mindazonáltal a mondatok itt is — amennyiben megmaradnak — (a feltehe-

²⁴ Az első simán maradhatott; a második Eötvös érzelmes filantrópiája miatt már nem volt annyira megfelelő; a történetből mindaz, ami igazán élő, sőt izgalmas, megmaradt, ám az avultnak, naívnak érzett részek kiestek; a mondanivalót a negyedik szál elhagyása csonkította meg legkevésbé.

tő szándék szerint) változtatás nélküliek; leginkább egészben kerül-
 ek összefoglalásra a kiesett fejezetek.

A legutolsó átdolgozott szöveg két kiadást élt meg, a stilizálás és a
 övidítés Majtényi Zoltán munkája. Először a Móra gondozásában
 1978-ban, majd 1992-ben az Editorg Kiadónál, mindkétszer a borí-
 ón Eötvös József: A falu jegyzője, ám belül © Majtényi Zoltán. En-
 ek megfelelően itt (a feltehető szándék szerint) már semmi sem
 arad úgy, ahogy az eredeti(k)ben van, a mondatok fel vannak tör-
 elve, át vannak írva; nem önálló egységek hiányoznak, állandóan
 aradnak ki dolgok. Majtényi két dolgot akart. „Először: „nyolckö-
 etes vezércikk” helyett egykötetes regényt. Másodsor: pongyola-
 ságtól mentes, érthető szöveget, jó magyar stílust.” Szerinte „Eöt-
 vös bőbeszédűségre hajlamos, mondandóját nem fogalmazza meg
 élesen és világosan, hanem inkább mellékesen öleli fel. Egy-egy
 mondatával annyi tény, részletet karol át, hogy a figyelem utat
 eszt köztük. Bonyolultságát még növelik a csaknem fölösleges ha-
 sonlatok, a burkoltan ironikus célzások is, amelyek közül az alap-
 gondolatot igen fáradságos kihüvelyezni.” S mivel a mai olvasó
 „nagy körültekintéssel szerzett, hangszerelt és csendített nyelvi ze-
 néket hallhat Arany János²⁵ és a Nyugat korszaka óta,” Majtényi kö-
 telességének érezte²⁶ „a megkérgesedett nyelvezet, a vetemedett
 mondatok, a szüette szavak műemlékvédelmi állagmentését”. Két
 ósika regény szóról szóra való lefordítása után az olvasók hálás
 bízgatására nekigyürkőzött két Eötvös műnek is. Le kellett faragnia
 bizonyos kinövéseket — nemcsak „szóburjánokról van szó, ki-
 gyomlálható újdonszáz gízgázról, hanem parazita folyondárokról,
 amelyek elszívják az élő növény nedveit, megfosztják eredeti szép-
 ségétől”; ritkított, ahol „— másik hasonlattal²⁷ — a fától nem lehe-

²⁵ Arany János 1817–1882. 1840-től aljegyző Szalontán. Az 1834–44-es ország-
 gyűlés után a maradiak és a szabadelvűek ellentéte fokozódik. Arany egyre nagyobb
 figyelmet szentel az 1845-ös tisztújításkor kiéleződő pártviszályoknak, s Az elveszett
 alkotmány (1845) címmel hozzálat költői ábrázolásukhoz. Ezzel 1846-ban megnyeri a
 Kisfaludy Társaság vígeposz pályázatát. (Szegedy-Maszák at all: Irodalomtörténetben példá-
 ul Várdai Béla Százéves vármegye-szatírak címmel emlékezett meg. It 1946. 24-27.)

²⁶ „Hol van arra manapság idő, hogy a tüstént fölfogható információkhoz szo-
 kott olvasók türelmesen végigböngésszenek egy-egy ilyen tartalmilag nagyigényű,
 de ágas-bogas és nyelvtanilag tökéletlen körmondatot?” (Majtényi)

²⁷ Kritika ide vagy oda, ez, az írásra reflektálni, kivált a hasonlításra, épp Eötvös
 egyik olyan szokása, amit Majtényi kivágandónak tart — például Sósokuty jellemzésé-
 nél nemhogy a reagálás, de a hasonlat egésze elmarad (lásd p l.125; Majtényinál 83.0).

tett látni az erdőt”. Minden egyes esetben képzeletbeli nyomozás folytatott a körmondat keletkezése után, s mihelyst feltalálta a szerző valódi mondanivalóját, minthogy ő maga nem tudta olyan helyesen kifejezni, könnyen érthetővé fogalmazta. Lelkesen tisztogatta a mondanivalóra fonódó nyelvi bojtorjánokat, nyesegette józan mértékére az olykor túlságosan körülményeskedő magyarázkodást. Végül azt mondja, ami létrejött, tapintattal „és igyekezettel megtisztogatott nyelv, annyi bizonyos. Sőt: alázattal! [...] Nem gátlástalan purizmusból akartam új életre támasztani ezt a művet, nem cseréltem ki teljes építőanyagát, mint Schulek Frigyes a Mátyás-templomét [...] A jelenlegi szöveget tiszta lelkiismerettel vallhatom eötvösinek, ha nem is Eötvös szövege teljes egészében.”

Meglehet, így látja, de akkor nem értem, miért kell ennyire élesen fogalmazni. Az ilyen szavak szerintem hétköznapi embernek még egy kritikustól is durvának hatnak, nemhogy attól, aki alázattal változtatja a szöveget. Persze, változtasson, de ne vallja egy percig se, hogy a szöveg eötvösi. Vagy beszéljen így, de ne írja át. A kettő nekem sok. (Ezt az eötvösit egyébként egyáltalán nem értem, ha az eötvösi szöveg olyan csapnivaló, amilyen, s változtatni kell, akkor az átírt miből lehet még (mindig) eötvösi.) És végképp ne kerüljön a könyv borítójára Eötvös neve minden más megkülönböztetés nélkül.²⁸

Az is figyelemre méltó, Eötvös és Arany korszakának elkülönítése nem az egyetlen érve, mellyel mintegy csúsztatva kicsinyíti le a szerzőt (pontosabban: érvei általában ilyenek — nem akarok a kávékán is csomót keresni, de Szerb Antalt is nyugodtan átfogalmazza). Tudtommal egyedül ő hivatkozik a szerző egykori titkárának a naplójára, melyből egyet s mást megtudunk a regény készültéről. „Reggel hat órakor már dolgozott, gyakran esténként is, lámpafénynél. *A regényt többnyire tollba mondta.* Öltözködés és mosdás közben meg míg a haját rendezte, folyvást *diktált.*²⁹ [...] Ha pedig elragadta mondanivalója, meggyőződéstől és lelkesedéstől fűtött hangja egé-

²⁸ Természetesen azt sem tartom becsületes dolognak, hogy valamennyi jogdíj őt illeti. De az is érdekes, hogy míg 1978-ban még csak NÉHÁNY SZÓ a regény átdolgozásáról szerepel, addig 1992-ben már A mű és alkotója *meg az átdolgozás* van, és ez még akkor is inkább előtérbe tolja az átdolgozót, ha amúgy az egész 92-es utolsó dőlt betűkkel van szedve.

²⁹ Figyeljük meg az első és a második két mondat által implikált különböző munkamódszerek laza egymás mellé helyezését. Mert kinek jut eszébe az első mondat olvasása közben egy író, aki a fürdőben a víz csobogásán kiáltja túl soron következő eseménye körmondatát.

szen ünnepélyessé vált, valósággal *szónokolt*”. Ehhez hozzáteszi, hogy Eötvös gyermekkorában még alig tudott magyarul, mindenképp „eminens primus”, csak éppen magyar nyelvből és irodalomból volt „eminens 10-us”, majd megállapítja, a „regény, bármennyire is remekmű, nem hibátlan. [...] A gondolat nem mindig kristályosul a legpontosabb kifejezésé, az egyedül odaillő szóvá.” Hangsúlyozom, mindez igaz lehet, csak Majtényi végképp elfelejt arról beszámolni, mit csinált Eötvös az 1865-ös kiadás előtt, vagy miért is vannak a két edíció között derekas változások.

Az átdolgozó azt mondja, bár borsószik a háta a brossúranyelvi megkövesült magyartalanságoktól, nem irtotta ki őket írmagostul. Csak azért hagyott belőlük mutatóba egyet-kettőt, mert gyökeres kigyomlálásukat már hamisításnak érezné.³⁰ De abban a szerencsétlen helyzetben van, hogy a Magyar Szépirodalmi Szemle második tanulmánya az 1845-ös edícióból kiemel 17 nyelvhelyességi példát. Mert így pontosan ellenőrizni lehet, miként hagyott mutatóba.

A 17 példából az 1865-ös kiadás alapján készült példányomban egyet nem találtam meg; hármát Eötvös megváltoztatott, a többi ugyanúgy maradt. Majtényi szövegében az egyen túl, amit eleve nem találtam, még hiányzott másik öt (három olyan, ami megváltozott 1865-re); hat ugyanúgy maradt; az öt megváltoztatott azonban véletlenül sem lett olyan, ahogy a Szemle javasolta.

Eötvös például így írt át (az eredetieket, javítási módjukat a Szemle; Eötvös szövegét az Unikornis szerint adom; []-ben Majtényi verziója, oldalszám az 1978-as kiadás alapján): „I.k.110.l. „Most menj a betegekhez, én addig Vándoryért futok, jól érti magát a betegeknel,” e helyett: *ért a betegekhez, vagy jól tud bänni a betegekkel*. Érti magát, az az jártas a tudományokban.” > „Vándoryért futok, ő félorvos” [„félíg-meddig”].³¹

A Szemle még ilyeneket helytelenít: „39.l. „Ki az, ki nem nevet embertársai szenvedésein? a gyermektől, ki társának játék közt *lábat tart alá*, hogy megbotoljék, a férfiúig, ki a láb alá tartásokat nagyban űzi.” Lábat valaki alá (vagy inkább elé) tartani, ezt a játszó magyar gyermekek úgy mondják: *gáncsol vetni*.” [„lábukat tartják pajtásuk elé”]³² — „91.l. „Mit *bánja* ön a mi *bajainkat*, ha koldus botra jutunk is.” Bán valamit: sich um etwas bekümmern: *valamivel tö-*

³⁰ Ennyiben különbözik Schulek Mátyás-templomától.

³¹ p 1.77 [49.o]

³² p 1.32 [23.o]

rődni, nem pedig valamit bänni.” [nincs változás]³³ — „116.l. „Peti, nekünk nincs időnk, hogy itt a világ igazságtalansága fölött *álmélkodjunk* (kifakad, zugolódik); talán akad egyszer alkalom a visszafizetésre, akkor *majd megadjuk mostani bajaink árát.*” Az az *boszút álljunk vett sérelmeinkért, vagy bajainkért.* Megadni valaminek árát, ezt teszi: *meqlakol.*” [„nincs időnk, hogy itt a világ igazságtalanságai fölött álmélkodjunk! Talán egyszer akad alkalom és megfizetünk értük”]³⁴ — „133.l. „Befogadták szegény feleségemet, az isten fizesse meg nekik, s megtarták életemet, *azért majd én köszönök.*” e helyett: *azt majd magam hálálom meg.* Köszön a határozatlan alakban: *grüssen,* a határozottban pedig: *sich bedanken.*” [„sok köszönettel tartozom”]³⁵ — „224.l. „a zsidó a másik szobában ismét két három bókot *csinált.*””; „74.l. „kit az istenek gyűlöltek, abból nevelőt *csináltak.*” Ezen ígének jelentménye: *csinál,* a magyarban sokkal szorosabb korlátok közé van fűzve, mint a latinban és németben, s leginkább csak kézzel fogható, nem pedig szellemi munkásság kifejezésére használtatik. A magyar nem mondja: bókot csinál, nevelőt csinál, jó napot csinál, tréfát csinál stb. hanem így szól: hajt bókot, nevelővé teszek.” [nincs változás]³⁶

Gondolom mindezen csinos példákkal alátámasztva látszik, az egyetlen biztos ami mondható: ahány ember, annyi nyelv (kinek mi). Bár el tudom képzelni Majtényi háta mennyire borsódzott, de ettől függetlenül, az, hogy menetrendszerint a Szemléből eltérőt tart helyesnek — természetesen vegyük ide Eötvöst is — elsősorban a különböző világokról, és nem az egy igazságról szólhat. Meglehet, nagyon kellett koncentrálnia, ne tépjen ki mindent, de végül félek, a Szemle őt nagyjából ugyanolyan szigorúan megszoríthatná. Az adatok azt adják, nemhogy mutatóba hagyott egy-kettőt, de a Szemle nyelvszemlélete alapján a javát nem javította, ha mégis, akkor se helyesen. Ettől látható át a 'ki használ helyesebb kifejezéseket' vita parttalansága (jó példa erre, ahogy a Gaia-Sajtószemle nyelvőre megrója Grétsy Lászlót, aki a Kossuth Rádió szeptember 29.-i vasárnap reggeli nyelvi öt percében a hirdetésekkel kapcsolatban szlogent és óriásposzttert emlegetett — nem ismeri a jelszó és óriástábla szavainkat), és amitől tartok, így nagyjából bárki — te-

³³ p 1.64 [40.o]

³⁴ p 1.80 [52.o]

³⁵ p 1.91 [62-63.o]

³⁶ p 1.147 [103.o]; p 1.53 [34.o]

kintve az eltérő nyelveket — bármikor megszólható. Mindezért, talán, inkább, ezt a megrovó hozzáállást ki kéne már végre, a hóra — ahogy Kukorelly írja árnyaltabban: „A múltkor egy idősebb úr megjegyezte, csupa szeretetből, hogy és-sel ő nem kezd mondatot, valamint tulajdonnevek előtt nem használ névelőt. Amihez csak azt lehet hozzászólni, hogy helyes, jól teszi, ne tegye, mert minimum ennyire más az élet, mint az irodalom, de hogy maximum mennyire más, olyan határok nincsenek.” —; és ezért fáj nagyon a szívem a Szemle kritikusa/aiért, én így tényleg nem akarnék ellene/ük lenni, és felettébb nem tetszik, amilyen támadást kaptak/ott,³⁷ ám le-

³⁷ A Szemle 1. számának Regény-irodalom bírálata az irányköltészet megvalósultságára kérdez rá elég óvatosan — „Mert a mi ezen műben valódi költői, az nem a falu jegyzője s ennek körözete: ez egész csoportozat jellemrajza nagy költői becsnel nem bír; Erzsébet asszony és Vilma, Réty és Rétyné, Macskaházy és Ákos, és Etelka, nagyobb részint régien ismert regényalakok vagy határozatlan vagy torzított jellemekkel, [...] mert habár ezen csoportozata kezdetben a főszereplő, mégis mellékessé válik mindnyája — Viola, Zsuzsi, Liptákné és Peti, Kislakyék, és Nyúzó, Keniházy mellett, kik a valódi költészet bélyegével vannak megjegyezve [...]. [...] Nem kevésbé mesterileg ecsetelte a költő a statárium bírát” — épp azon pontokon, hol később a Sötér által idézett Henszlmann (és nem az időben előbbi Szemle!; lásd 1-es jegyzet) is — zárata ráadást (joggal) vörös fark: „Báró Eötvös József korszót kezdett készíteni, melyből keze alatt gyönyörű diszedény lett, érdemes arra, hogy a művészet templomában a másák oltárára tétessék, mert kedvesebb áldozatot nem hozott hazánkban az istennőnek az 1845-dik év.”

A Pesti Hirlap 1847 január 17.-i válasza ezekkel nem foglalkozik, mindössze hevesen védelmébe veszi az irányköltészetet, Eötvöst, vagyis ügyesen nem válaszol. Majd később rosszszíű kölcsönös vádaskodás alakult ki. Február 11.-én ezt írja a Hirlap: „– A' „M. Szépirodalmi szemle” 6-ik számában ezt olvassuk: „A' P Hirlap azzal igazolta a' minap a' Falu jegyzője' nyelvhibáit, hogy nálunk (t. i. a' Szemlében) is nyelvhibákat gondolt fölfedezni.” Minő elferdítése állításainknak. A' P. Hirlap a' Falu jegyzője' stylusáról egészen más dolgokat mondott, 's önök' nyelvhibáit, mellyekkel azóta is telve van lapuk' majd minden száma, csak azért említ meg, hogy annál tisztábban álljon a' közönség előtt, mikép önök a' magyar nyelvben nem jártasak annyira, mint oly bírálótól várná az ember, ki nem restel egy egész bírálaton keresztül apró nyelvhibák kutatásával foglalkozni. — [...] Δ”

Még a Junius 5.-i Életképek is durván nekirohan a Szemlének, szerzőit egyoldalúnak nevezi, meglehetősen becsmerli az egész lapot. „Miután bíráló az irányköltészetről nézetét elmagyarázza, áttér a' regényre, 's erről oly röviden és zavartan, mint ujdonságíróink szokták, elmondja, mi neki a' regényben tetszik és nem tetszik, a' nélkül, hogy az olvasót, mint jogosan várni lehet, a' regény gyöngébb 's erősebb oldalával széptani elvek szerint megismertetné [...] [...] A' Szemle eddig megjelent 18 számában mindenütt ilyen, vagy ettől legalább gyarúságában különböző bírálattal találkozunk. [...] Hogy imitt-amott fölfedezi a' Szemle történetesen vagy mások ujjmutatása után a' jó és nem jó, szép és nem szép közti különbséget, ez nem érdem: olykor a vak is talál garast [...]”

nyűgöz ahogy beszél/nek, de mit tehetnék, ha egyszer tényleg nem értek vele/ük egyet.

Ez az egész átírás kérdés pedig (túl a — számomra — botrányon³⁸) azért érdekes, mert, emlékszünk, Majtényi egyik fő gondja az, hogy Eötvös mondandóját nem fogalmazza meg élese és világosan, mellékesen öleli fel; egy-egy mondatával annyi tény karol át, hogy a figyelem utat vesz köztük; „híres körmondait éppen a sok mondattani tisztátalanság, homály és tekervényesség teszi olvashatatlanná.” S bár leszólja a korabeli kritikuskokat is („Adatunk van rá: azt még csak számon kérték Eötvöstől, hogy miért nem magyarosabb, miért olyan jogászian érvelő, miért olyan németes-latinos melódiájú, de grammatikai logikátlanságaiért tudtommal alig alig merték felelőségre vonni.”), holott persze nem tudom milyen adatot látott, de amit én olvastam, ott a mondatok körüli problémák kísértetiesen hasonló volt az övéhez. Mert a szerzőnek nem csak kifejezései, és szólásformái, hanem konstrukciói ellen is bír kifogást: Szemle, ha a szintagmáktól kevésbé is részletezi. „Ő a főmondatbeli állítmányt legvégül teszi ki, úgy, hogy a sok közbe szúrt mellékmondat által megzavart figyelem nem győzi az alanyt szemmel tartani, a melyre viszonylik”; megbontja a mondatok természeti rendjét; periodusai kezdetétől elüt a kimenetele.

A Szemle öt példát (az első hármat még becsületesen elmagyarázza) hoz, ezeket nem vetem össze Majtényi magyarázataival, mindenki képzelje el maga, micsoda lehetőségek kínálkoznak nézeteltérésekre. Mindössze problémájuk azonosságát szemléltetem. Majtényi munkamódszere bemutatására egyedül 1978-ban idéz egy eredeti mondatot és átdolgozását (csak az *eredetit* hozom: „Ismert dolog miként kedélyünkre semmi sem³⁹ hat inkább, mint azoknak jelleme, kikkel tarsalkodunk,⁴⁰ s így természetes, hogy a Tisza is eltáblabírosodott jurátusként felejtve vagy megbántva⁴¹ ifjúságának Máramarosban⁴² elkövetett kicsapongásait, végre azon tájnak jelle-

³⁸ Itt botrány alatt nem elsősorban a szerző védelmében vagyok kibukva, bár igazán hagyhatnák őt is békén, s nem is csak a kellemetlen mellékízű magyarkodás zavar, hanem annak örülnék, ha az természetes lenne, ha valaki megír valamit, akkor azt írta meg, nekünk pedig ha valamivel, úgy *azzal* és nem valamely átmunkálásával kéne törődnünk. Legyen már végre evidens a szöveg szent és sérthetetlen volta.

³⁹ [A forrásban: nem]

⁴⁰ [A forrásban: társalkodunk,]

⁴¹ [A forrásban: megbánva]

⁴² [A forrásban: Máramarosban]

mében — melyen tekervényes utakon továbbhalad⁴³ — részesül, s kivévén azon eseteket, hol mértéktelen sarkantyúzások miatt türelmét veszti, hogy⁴⁴ valamely biztosság által tulajdon ágyából igaztalanul kiszorított, még kiöntéseiben is megtartja azon mértéket s méltóságos lassúságot, melyet az iránta kiküldött választmány tanácskozásain s a folyó magyar juris pereken kívül — semmi, mi széles e világon foly, megtartani nem tud; úgyhogy ezen áradásokat is, melyeknek időszakát ismerjük, s melyeknek kiterjedése földabroszainkon följegyeztetett — éppoly kevésbé nevezhetjük kicsapongásoknak, mint azt, ha hivatalviselt tekintélyes férfiak:⁴⁵ installációk-, tisztújítások- vagy lakodalmaknál⁴⁶ minden becsülettel eláznak.” lásd p I. 7–8), mely szerinte „a Tisza lassú folyásának szemléltetése céljából utal jurátusokra, folyószabályozó bizottságokra, perek menetére, tisztújításokra stb., de olyan tekervényesen, hogy maga a kép — a lassan hömpölygő Tisza képe — inkább veszített konkrétságából, inkább elhomályosult, semmint gazdagodott.” A Szemle, miután már vázolta a szerinte helyes szórendet,⁴⁷ a végén kifakadás-szerűen, ezt kérdezi: „164.l „Ha hallgatok is azon számos élvezetekről, melyeket csak maga a népszerűség nyújt, az egyszerű éljenzéstől, a szünni nem akaró „éljen” kiáltásokon keresztül egészen a fáklyás zenéig (mire nézve roszul világított városainkban csak a ritkaságot sajnálhatjuk, miért még eddig nem sikerült, hogy általuk a rendes világítást pótolhassuk) hány fokozat, s mégis mennyi gyönyör mindenikben! mily ellenállhatatlan hatalom, mely tette vagy legalább szólásra lelkesít, (a magyar kocsisok némely vi-

⁴³ [A forrásban: tovább halad]

⁴⁴ [A forrásban: vagy]

⁴⁵ [A forrásban: férfiak]

⁴⁶ [A forrásban: lakodalmaknál]

⁴⁷ „e szerint elül áll az alany, ezután az állítmány, végre az állítmány tárgya; e rend azonban gyakor esetekben meg szokott bomlani.”

A szerinte helytelen szórendre hozott három példát részletezi, ad helyettük új verziót. „Ha a világosító mondatok az alanyra viszonylanak, mindig hiba tőle elszakasztani az állítmányt [...] 151.l „Apám halála után semmi annak, hogy álnevemet letéve, mint testvéred lépjek fel a világ előtt, útjában nem állt.” e helyett: apám halála után semmi sem állott annak útjában, hogy álnevemet levéve, fellépjek a világ előtt, mint testvéred.” > „Atyám halála után, annak, hogy álnevemet levéve mint testvéred lépjek fel a világ előtt, semmi útjában nem állt.” p II.224 > [„Apám halála után letehettem volna álnevemet, de miközben veletek éltem, sokat tapasztaltam, s ez visszatartott ettől a természetesnek látszó lépéstől.” 339.o] (Elnézést az idézésért, de ezzel szépen érzékeltethető Eötvös kitartása.)

dékekben szólításnak nevezik, ha lovaikat tettelesen megverik, miért ne nevezhetnők mi, kik kocsisok nem vagyunk, tettnek, ha csak szólunk, én ebben igazságot, a megzavart sulyegyenek helyreállítását látom), s mégis mi olcsóság ennyi haszon mellett!” (lásd p II.8) Mi úgy látjuk, hogy ebben a fenforgó alap gondolat ez: *a megiszteltetések ellenállhatatlanul lelkesítenek tette, s ezt vajjon lehetett volna-e lazább periodusba önteni?*”

Hát de, persze, lehetett volna, meg a lassan hömpölygő Tisza képe is lehetett volna szigorúbban fogalmazott, ha a mondat nem óhajtott volna útközben számtalan dolgot tartalmazni. Ha a mondatok fejében egy középpont lenne, biztos ment volna simán a munka, így azonban, hogy több rendező elv él, a vágy távoli tárgya, hogy egy valamiről szóljanak. Ha egyszer bizonytalan, a számtalanból, amiket tartalmaznak, melyik legyen a lényeg, hisz mondjuk a Tiszán kívül érvelni lehet amellett is, ami a kedélyünkre hat (a Majtényi által felsoroltakon túl, és persze azok mellett szintúgy), az nem mondható ki, létezne *maga a kép*. Sok lényeg létezhet. S innen furcsa, amikor a Szemle a kifakadás előtt leszól egy másik mondatot, „ugyanis azon kezdődik, hogy *a társaság kis körökre oszolva beszélgetett*, és azon végződik, hogy *az alispán apja arczképének vonásai nem emlékeztetnek férfi as erőre*.” Nincs ezzel semmi gond, mindössze azt kéne elfogadni, bizonyos emberek bizonyos mondatai („Április huszonhatodikán születtem, ezen a napon volt a csernobili robbanás, vagy mi a csoda, más alkatú ember ebből biztos valami használható metaforát kanyarítana, nem árt, ha van metafora az irodalomban.”) több lényegyet tartalmaznak. Ha pedig ezekből mindenáron egy dolgot hozunk ki, a dönthetlenségből eredő finom szerkezet összetörük, az eredmény az eredetihez képest ormótlanul didaktikus lesz. Miként az ars poetika utolsó mondatában is ebből: *érezzük azt, hogy a könyvben fekszik / az embernek bámulni kell / mi ellen a kritikus tehet / mi ellen a kritikus tehet, azt bámulni kell / bámulni kell, hogy a könyvben fekszik*⁴⁸ mindössze ennyi lesz: *érezzük, hogy ami ellen a kritikus kifogásokat emelhet, azt az embernek értékelnie kell. Értékelnie kell, hogy a könyvben [...] fekszik előtte*.

Tehát nincs más, figyelni kell. Igaz, a mondatok számtalan információ hordoznak, csak ettől még nem kéne mérgesnek lenni.

⁴⁸ Hozzáteszem, és esetleg a kritikus *más* (részek) ellen tehet kifogásokat, és *mást* (egész) kell bámulni.

Nem kéne átírni. Nekem épp ez tetszik, lehet játszani, követni végig az eseményeket, és többek között ettől lesz letehetetlen a szöveg. Nem szabad lankadni, (mert) a cselekmény szempontjából érvényes információk a tagmondatokban vannak elrejtve. Az előző részben a cselekményszálak viszonyainál már említettem, a XIV. fejezet végén miként sűrűsödnek be az események — Cifra és Üveges Jancsi betörése, illetve Viola és Peti feltűnése annak megakadályozására —, nos, folytatom onnan, az igazán érdekes az, hogyan lazulnak fel — miközben irgalmatlanul szorosra is szövődnek. Tengelyi családjá a lopással együtt a XVI. fejezet második mondatának 2. részétől szerepel végig e részben; a sebesült Ákos már feltűnik a XVI. második mondatának első részében, de teljességében csak a XVII.-ben kap helyet; Petiről egy szereplő se tud, ő kimarad egészen; Violát szavakkal gyanúsítják mind Tengelyiéknél a XVI.-ban, mind Rétyéknél a XVII. legvégén, ő maga az elvitt papírokkal azonban csak a XX.-ban kerül elő; végül a lopás egésze részletesen (három tettes + a kovács) a XXII. fejezet tárgyalásának mondataiban derül ki.

Ugyanezen szempontból használható például az is, Vándory előélete hogyan kerül terítékre. Habár a végső bizonyos pont, a levél csak a XXXIV. fejezetben szerepel, de erről szóló tudás legalább hatszor kerül elő korábbi mondatokban. Rögtön a II. fejezetben a narrátor (annak ellenére, hogy az előző fejezet végén megígérte, Tengelyi és Vándory élete leírását „találandunk”,⁴⁹ és annak, hogy Tengelyiről 26 oldalon át mesél) nem mondhat sokat Vándoryról: „azon idő óta, melyet mint lelkész Tiszaréten töltött, hol hősünknel pár évvel előbb telepedett le, nyugodt egyenlőségben folytak napjai. Múltjáról mást nem tudunk, mint hogy Heidelbergben tanult, s hogy ott, noha majdnem tíz évvel idősebb s teológus, mégis egyedül Tengelyivel társalkodott. Családjáról s gyermekkoráról soha nem beszélt.”⁵⁰ A X. fejezetre aztán valahogy újabb híreket szerzett a múlttól, s ezeket egy pontosvessző utáni tagmondatba ülteti Etelka és Vilma jellemzése kapcsán. A XIV. fejezetben az a meglepő dolog derül ki Ákos Vilmával kötendő esküvője kapcsán, hogy Vándorynál jobban senki sem ismeri Rétyt. Ákos betegsége alatt, a XVII. fejezetben, valamiért neki meséli el Kálmán, hogy apjának egy testvére volt, nagyapja első nejeinek gyermeke, s apjánál tíz

⁴⁹ p 1.32

⁵⁰ p 1.60

vagy tizenöt évvel idősebb.⁵¹ Majd elkezdenek gyanakodni, hátha (a kínzás miatt) Németországba ment fiút ismerte vagy még most is ismeri Vándory, s ezért talán az írások, mert ettől érdekes az egész, őt illetik. Kálmán erre hozza fel Vándory régi és mostani befolyását a Rétyéknél, mindazonáltal részéről egy szót nem hisz az egészből. A XXV. fejezetben, Etelka anyja és Macskaházy kihallgatása után bátyjához ment, s nyugtalanul ültek egymás mellett. „Azok után, miket tudtak, nem lehet kétség, hogy Vándory irományainak elrablása szüléik vagy inkább mostohájok parancsolatára történt. — Igaz volna-e, hogy [...] ez irományok apjának szerencsétlen testvérét, ki apai házát fiatal korában elhagyá, illetik, s hogy Vándory e családi titokban beavatott? [...] Az egész egy nagy rejtély, s mindenütt egyenlő bizonytalanság, mit tegyenek ők magok?”⁵² Végül adok egy igencsak árulkodó elszólást: „— S ki tudja — mondá Vándory, kinek a keserűség, mellyel Ákos apjáról szólt, fáj —”⁵³

A szöveg azonban nem bánik különbül a bizonyos szempontból nem annyira fontos eseményeivel se. Egyik kedvelt jelenetem az, ahol a kortesek Tiszaréten Kálmánt vállukon cipelgetik úgy három és fél bekezdésen át. De nem csak azért, mert oly mulatságosan küzd a hősszerelmes szabadulásáért, hanem, mert mellékesen ebben szerepel a sz.-vilmosi jegyző és Rózsi története. Ők már a fejezet elején, rögtön a kávét követő második mondatömbben, és nyolc oldallal mielőtt még az öreg Kislakynak jó vagy rossz nemtője eszébe juttatá, hogy fiát feldicsóíti, megjelennek. Az I.111. lap közepén sorjázik, ki mit csinált az étkezés után: „Az ebéd végével, mihelyt a kávé szétosztatott, Etelka, ki az egész idő alatt lehető nyájasággal teljesíté a háziasszony kötelességeit, főfájás ürügye alatt visszavonult; Rétyné néhány előkelőbb táblabíróval s lelkésszel beszélgetett; s ha a nagyreményű sz.-vilmosi jegyzőt nem látjuk a többiek között, annak hihetőképp egyedüli oka az, mert Etelka szobaleánya, Rózsi, a ház másik oldalán lakik.” A harmadik tömbre pedig azért szükséges figyelni, mert aztán tíz lappal később a Kálmánt vi-

⁵¹ Itt talán csak a motívikusság mián, márhogy Ákos és Vándory újabb ok miatt kerüljön közelebb egymáshoz, az is kiderül, hogy ennek a nagyapának a második neje, ki egyszersmind Ákos nagyanyja, mikor az apa (szintén Ákosé) világra jött, a szegény fiút [és kiemelve a szabad szintaxist kérdezzük meg, melyik fiút: a most vagy a régebben születettet?] úgy kínozta... hogy elszökött. (Ezt is jegyezzük meg.)

⁵² pp II.93-94; a bizonytalansággal itt is mint azí Viola eltűnésénél kiemeltem, tettenérhető a narrátor manipulálása, hisz ez az ő szövege.

⁵³ p II.184

vő nemesek pont abba a szobába érkeznek be, ahova a kávé után ávozott a derék jegyző. „[Kálmán] Kért, sírt, káromkodott, mindent egyszerre s mindent legkisebb süker nélkül; szerencséjére azon ismő vagy angyal, mely a való szerelmet pártolja, úgy intézte a dolgokat, hogy Etelka helyett csak szobaleánya volt szobájában, s így tisztelgő csapat csak a piruló Rózsi s a nagyreményű sz.-vilmosi jegző előtt, ki bizonyosan véletlenül ott volt, ordíthatta el jókívánatait.”⁵⁴

Érdekes, hogy Tengelyinek két gyermeke van. Vilma mellett egy Pista nevű fia is született, „kikkel mint az egész környék legszebb leányával és legpajkosabb fiával nemsókára megismerkedünk”⁵⁵ ígéri egy tagmondat, de a szöveg ezt annyira mégsem teljesíti be. Pistáról életénél tulajdonképpen soha nem tud többet, ez azonban nem akadályozza meg, hogy erre további öt helyen rejtessen el utalást.⁵⁶

Ugyanezzel a figyelemmel, hogy tovább erősítem a semmit, lehet felfedni a szöveg üres helyeit. Említettem már, hogy a II. fejezet nem tart be azt, ami az I. végén megígértetett — Vándoryról jószerivel hallgat. Nyúzó garacsi házának mérgezőldre — „melynek színét a tornác gyönyörű, kék oszlopai még inkább kiemelik” — festett falain hat abak nyílik az I.260. oldalon, viszont két lappal később belülről már csak két kis ablak elhomályosult tábláin jut a szobába némi fény. És bár az elbeszélőnek valahogy sikerül a lelkész múltjáról a későbbi fejezetekre újabb híreket szereznie; illetve Nyúzó ablakainak csökkenése indokolható a többi (a szövegben nem szereplő) szoba létével, azt gazán nem tudom, hova tűnhet Liptákné az I.252.-ről — neadjisten a sűrű novemberi ködbe — azután, hogy elhagyá a falut Zsuzsival.

Azonban ne higgyük, a hiányzó részletek csakis a szöveg hibájának tudhatók be. Sőt. Valószínűleg a mondatok egyik kedvenc kettősége, hogy egy bennük nem szereplő tudásra épülnek. Akár az intertextualitás, egy, a szövegen kívüli ismeretre játszanak rá; Eötvös mondatai legfeljebb annyival rosszabbak, hogy míg azoknál elvileg a vendégköveg megtalálható, ezeknél elvi esély sincs — legalábbis számunkra az a tudás elévült, s mára nincs nyoma (hacsaknem mondjuk A falu jegyzőjében — vő. Csengeri az életről —, de ott is hol —

⁵⁴ Majd a következő lapon a narrátor, önigazolására — ha olvasói közt valaki azáltal, hogy a sz.-vilmosi jegyzőt Rózsinnál találtuk, a valószínűség törvényét megértve találná — elmagyarázza kettejük kapcsolatának okát.

⁵⁵ p 1.57

⁵⁶ Tessék végignézni: p 1.95, 1.227, II.121, II.170, II.243

„Ha minden adatunk elveszett volna, *a mellékes megjegyzésekből*, a periódusok *utó- vagy előmondataiból* a megerendszer összes hiányait ismerni tanulnánk”, írja Péterfy, kiemelés tőlem). Van, amikor a narrátor feltehetően akkori evidens tudásra alapoz, ebben bízva hallgathat el dolgokat. A IX. fejezetben ezt mondja: „Magyaroknak írok, s miután e hazában alig van, ki gyűlést nem látott volna, s még dámáink is egy idő óta szívesen eljárnak üléseinkbe, [...] nem szükséges, hogy ez ünnepélyes jelenet hosszabb leírásába ereszkedjem.”⁵⁷

És természetesen ez a tudás gyakorta, mivel, mint említettem, az egyes részeknek/mondatoknak több középpontja szokott lenni, több tudás. „Van, mint mondják, az egyenruhában valami, az asszonyokra nézve ellentállhatlan;⁵⁸ azért-e, mint némelyek hiszik, mert jövődő urokat szívesben választják azon rendből, mely minden egyebeknél inkább subordinációhoz szokott, vagy azért, mert az egyenruha, a férfiakat egymáshoz hasonlóbbakká⁵⁹ teszi, s ha, ami néha mégis megtörténhetik, előbbi kedvesöktől nem érve — változásra látnák magokat kénytelenítve, mihelyt szívök ugyanazon ezrednél maradt, s bálványozásuk tárgyában csak az arc változott, nem is vádoltathatnak állhatatlansággal? — nem mondhatom, de annyi bizonyos: hogy midőn Ráczfalvy asszonyság Karvalyt huszárruhában látta, sugár termete s a remekül pödört bajusz oly tökéletesen megtevék hatásukat, hogy ő — ki, mint az egész környék tudta, noha kötelessége lett volna, még egykori férjét sem szerette — soha a kék eget nem nézhette többé anélkül, hogy Ágoston kék dolmánya ne jutott volna eszébe, ki mentéje sujtásaival a szegény asszonyi szívet oly erősen fonta körül, hogy a varázs csak a papi áldás által oszolhatott el.”⁶⁰ Ilyenkor azonban a narrátor nemcsak hogy alapoz a mellékmondatokban az ismertekre, de közben szelíd iróniával nevetségessé is teszi őket.

A mondat több szempontból is kettős logikával rendelkezik (több tudás). Induljunk ki az egyik legfeltűnőbből: középen az elmesélés, az első tagmondatban állított információ alátámasztásának képte-

⁵⁷ p. 1.128

⁵⁸ „92.1. „Azon kívül, tevő hozzá, a már *ellenállhatlanná vált* alispánné, ismeri ígéretünket.” Itt csakugyan nem tudom, mit akar jelenteni ezen kitétel: *ellenállhatlanná vált*; ha azt, hogy az alispánné már minden argumentumából kifogyott, s Macskaházy ellenvetései előtt hátrálni volt kénytelen, úgy semmi esetre sem mondhatjuk sikerült kifejezésnek.” (Magyar Szépirodalmi Szemle 2. szám)

⁵⁹ [A forrásban: hasonlóbbakka]

⁶⁰ p. 1.99

lenségét állítja, azonban eddigre már elsorjázott három lehetőséget is — ez a negatív leírás eljárásához hasonlítható módszer: részletesen beszámolni arról, mit nem lát, nem tud. A csel viszont ott van, hogy ezzel a mondatközépi tagadással természetesen az első tagmondat információértéke is visszavonódik, legalábbis bizonytalan tudásnak minősül (végül mi van hatással, van egyáltalán?, az egyenruhában a nőkre?). Folytassuk a nem tudott dolgok részletezésével: ezt egy vagy (az urak alárendeltséghez szoktak; az urak hasonlók egymáshoz) és egy és (hasonlók; a nők nem állhatatlanok mikor másikat választanak) kapcsolattal egymáshoz rendelt három külön gondolat adja elő, a trükk meg ott van — így kiemelten tán jobban látszik — hogy miként Péterfy is írta, a mellékes megjegyzésekből ismerjük meg a(z emberi) hiányosságokat. A második kettősség tehát abban van, azzal válik a látszólag pajtási anekdotázó hangon elmondott szöveg kegyetlenné, hogy miközben egész másról beszél, elképesztően rossz színben tünteti fel az akkori embereket, az akkori feltehető közmegegyezést. Direkten mondva, szerinte a nők azért szeretik az egyenruhát, mert abban reménykednek, jövődöbelijüknek majd parancsolhatnak; a nők számtalan okból változtatnak férfit, ám nem állhatatlanok, mivel az egy ezredből való urak hasonlók egymáshoz. A leszólt pletykás népről (az egész környék tudta), Ráczfalvy asszonyság szerelmének állhatatosságáról (Ágoston dolmánya az asszonyi szívet oly erősen fonta körül, hogy a varázs csak a papi áldás által oszolhatott el), a házasságban szeretet nélkül élő párokról nem kell részletesen szólnom, hisz ezek kifigurázása egy könnyebben átlátható logika szerint történik: ezeknél elég a részletek mögé nézni, általánosítani. Az meg szinte magától értedődő, a mondat egész máshol kezdődik, mint amin végződik, és közben is sok egész másról számol be.

E játékokból ered az eddigi érvelésemre — számtalan tudás hordozódik a mondatban, nincs maga a kép — épülő következő dolog: tudniillik amennyiben mégis ki kéne mondani valami lényegyet, mondjuk, hogy min is ironizál a narrátor, úgy (egyrészt többet is mondhatnék, másrészt) az(oka)t ha, és ha valahol, úgy a mondaton túl lehetném fel (az irányregény célpontja a struktúrán kívül van). Hasonlóan követhető végig például egy másik kedvencem, az elhallgatva és részletesen leírt örömei az agarászatnak (p. 1.15), tessék megnézni.

Ezért (nem győzőm hangsúlyozni, a mondanivaló a mellékes megjegyzésekben van; és hogy végképp kikerüljünk a szövegvilág-

ból) kell figyelni arra is, amikor látszólag oda nem tartozó dolgokról esik szó. S nem engedhető meg az átlapozás, ahol az úgyszólván okoskodások vannak. Hiába mondja Kelmenfy (aztán Szvaratkó), „hogy ha azok rövidebbre szabotnak, ez a' regénynek legkevésbé sem válik ártalmára, melly tekintetben legfőképp az volna ohajtható, hogy a' majd minden fejezet elé olly sűrűn aggatott magyarázó bevezetések maradtak volna el.” Szerintem teoretikusan képtelenség szétválasztani a csak reflektáló és a csak történetmondó részeket, és többek között épp ez az összeforrottság teszi mítosszá az irodalomtörténeti tény, a spontán készülő szöveget. Hiába hívja fel Sötér monográfiájában az első és a második kiadás eltéréseire a figyelmet azzal, hogy Eötvös a „regény 1865-ös kiadásában csökkentette ezeket a beszótt, értekező részleteket, — illetve mellőzte azokat, amelyek közben időszerűségüket veszítették (pl. a különféle börtön-rendszerekről, vagy a latin nyelv mellőzéséről stb.)”, hisz a börtönrendszer leírása a forrásom szövegében szerepel, hisz mint a General footnotes-ban majd mutatom, ennél feltűnőbb eltérések is vannak, hisz ha az értekező és a nem-értekező részletek nem szedhetők szét, az időszerűségét veszített elemet sem lehet leválasztani. Az elmélkedés gyakran épp azért van, mert ez jellemzi az ábrázolandó világot: „Eltértem! Ne vedd rossz néven, nyájas olvasó; tudod, régi szokásom, s azonkívül az író kötelességeihez tartozik a tárgyához alkalmazni modorát, s Garacsról szólva miként ne élnek egyes kitérésekkel? A főbíró lakhelyének épp az vala legkitűnőbb jelleme, hogy benne egyenes úton senki sem járhatott, annyira összevissza álltak az egyes házak, annyira tekervényesen kígyózott a majd keskeny, majd szélesebb tér, mely utcának neveztetett”,⁶¹ „Ismét eltértem...sebaj. — A kocsi a gypet elhagyva az országútra tért, s kit e hazában őszkor e szerencsétlenség ért, nem haladhat oly hamar, hogy bármennyi eltérések után nem volna utolérhető. Az utasok helyzete nem változott.”⁶² (Az alliterálás felerősítése miatti kiemelés tőlem.) Olyan kettős helyzet áll elő, mint mikor egy budapesti kirándulóhelyeket ismertető szöveg ezt írja: „*Indulunk...* A forgalmista feltartja az indítótárcsát, s vonatunk zajtalanul, simán kigördül a pályaudvarról. Ha nem akarunk lemaradni a gyorsan tovasikló vasút irama mögött, szaporán kell elmondanunk, merre haladunk, mit látunk, mert az első megállóhelyig (Timár utca) ugyan-

⁶¹ p 1.258

⁶² p 1.271

sak sok a mondanivalónk.” Azért kell a szövegnek kitérőkkel élnie, mert a garacsi utca nem halad egyenesen, azonban a garacsi utca azért kacsázik, mert a szöveg azt mondja róla. Vagy: a beszéddel ietni kell, mert robot a HÉV, ennek azonban e mondatban egyetlen oka, hogy a szövegben egy gyorsan tovasikló vonat szerepel hisz miért ne mehetne egy városnéző szerelvény lassan, mint egy osztalgiagőzős; nyilván az a képtelen fikció van feltéve, hogy a önyvet a valós városnézés közben írjuk/olvassuk, de akkor hogy nézhetnők a várost?). Ráadásul visszafele is hathat ugyanez — a

III. fejezet végén a Pennaházy & Rózsi kettősével törődő utolsó mondat a némaságról szól: a szerelmesek beszélgetése azért nem jegyezhető fel, mert szóatlan. Úgyhogy mivel így összekeveredik a betűk és a belőlük olvasható események (az események & a miattuk álló betűk) szintje, a részemről határozottan elkezdtem félni, a XXXVII. fejezetben Vándory esetleg azért nem fog két tanúval visszaérni a zsidóhoz, mert a szöveg az állatkínzás elleni egyesület ülésével foglalkozva hagyja meghalni a beteget.

Ezek az elemek pedig kísértetiesen hasonlítanak arra a reflexiós szövegtechnikára, amit Hárs Endre kísérelt meg leírni Németh Gábor :eleven hal című szövege kapcsán, és amit törésvonalnak (narratív szempontból nézvést: „A törésvonal a cselekmény olyan fordulata, amely a narráció fordulatában hordozza magyarázatát.”) nevezett el. Vagyis nyilván úgy gondolom, az effajta csúsztatások, dimenzióváltások, logikai hibák nem csupán a legújabb magyar irodalomban, például Garaczi László és Németh Gábor prózájában, illetve Hárs még számos, a film műfajából hozott példáiban működnek szövegszervező elemként, de A falu jegyzőjében is.

Így óhatatlanul a szövegiség és a szövegen kívüliség — már ha ilyen van, szintje is összemosódik; a kinti (világ) konstruálja a belsőt (szövegvilágot) és vice versa. (A félreértések elkerülése végett, arról nem beszélek, hogy a szövegen kívüli világ milyen, az lenne a valóság, vagy valami ilyesmi. Nem arról beszélek, a narrátor azért mellőz leírásokat, mert a feltehető akkori evidens tudás mint valóság létezett/ik, a narrátor a mindenki által ismert tipikus embereken ironizál, hanem mindössze arról, a szövegben jelen nem lévő elemek is szervező erővel bírnak, a szöveg középpontja különböző helyeken lehet. Ha engem kérdeznek, úgy gondolom a szöveg nem más, mint valóság, a valóság pedig nem más mint szöveg,⁶³ szövegiség és kívüliség nincs, nekünk — ahogy Eötvösnek — szö-

vegszerű képzetünk lehet arról, milyen egy gyűlés, milyenek az akkori emberek — esetleg tessék visszalapozni Péterfyhez.⁶⁴) Illetve a fikció és a fikción túli világ határának (ha ilyen...) lebegtetésével⁶⁵ kerül számtalanszor bizonytalan helyzetbe az olvasó. A narrátor, különösen a szöveg kezdetén, gyakran inti az olvasót, jegyezze fel a fontos dolgokat (mint a Törökdomb,⁶⁶ az S kanyar, a három nyír), mert így könnyen akadhat majd a történet színhelyére. Az 1.9.–10. lapon mintegy kézenfogja a nyájas olvasót, Rétyék kastélyától — mondván, leend úgysis alkalom ismertségbe kerülniük — végigvezeti a hosszú utcán, s velük egyenesen a mezőre sétál, a Törökdombhoz, melyen a történet kezdődik.

És most szívesen megengedem, hogy én az afféle irodalmárok közé tartozom, akik „— megvan rá az okuk⁶⁷ — élvezettel boncolgatják” a szöveget, de azért inkább maradnék az eötvösi régimódi, ráérős, történetmesélős hagyománynál, mintsem egy azonnal oldódó egykötetesnél.

Írtam én és Margócsy tanárúr segített.
1996 október — december, 1997 április

Pomáz, Budapest

Devescovi Balázs

⁶³ V.ö.: „A dekonstruktív szöveg nem más, mint dekonstruktív olvasat, a dekonstruktív olvasat pedig nem más, mint dekonstruktív szöveg” idézi és fordítja Hárs Endre Moon-gyoo Choi-tól az Allegória és narráció c. esszéjében. in: Hárs Endre — Szilasi László: Lassú olvasás, ICTUS és JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1996.

⁶⁴ E három mondat nem jöhetett volna létre Golden Dániel szíves észrevétele nélkül.

⁶⁵ Ha jól tudom, Magyarországnak azokban az időkben 52 megyéje volt, de Taksony vármegye az 52 közül egy — Ferenczi monográfiájában becsületesen be is szeretné határolni: „Ezt a fogalmi megyét valahova a Tiszántúlra kell gondolnunk szorosán a Tisza mellé, a honnan a tokaji hegy is látható, tehát körülbelül Szabolcsmegeye tájára.”; ráadásat Taksony nevű község a mostani térképeken be van rajzolva, csak Duna bal partjára.

⁶⁶ Ez egyszerű lesz, mondja az 1.8. lapon, mert mértföldekre a környéken nincs más domb, de az 1.94. oldalra mégis akad egy csigadomb, honnét a falu, a nyugodt Tisza s a határtalan róna meglátszott.

⁶⁷ Bár nem egészen tudom mi más okom lehet azon kívül, hogy élvezem az olvasást, hacsak az nem, hogy *ezt* megírjam.